

Графика и правопис на повестта „Кнезъ Иванъ Кулинъ“ от Змей Горянин

Яна Пометкова

Abstract: Letter Graphics and Spelling in the “Knyaz Ivan Kulin” Short Novel by ZmeiGoryanin.
Letter Graphics and Spelling in the “Knyaz Ivan Kulin” Short Novel by ZmeiGoryanin: The paper presents the most important characteristic features of the Drinovo-Ivanchevski spelling and analyses the letter graphics and the spelling of the book referred in the light of the rules of this spelling.

Key words: Letter Graphics, Spelling, Spelling Rules, Literary Norms

ВЪВЕДЕНИЕ

Повестта „Кнез Иван Кулин“ на Змей Горянин (Светлозар Димитров) е отпечатана през 1936 г. от издателство „Завети“, а през 2013 г. тя е преиздадена фототипно в гр. Монтана.

Фототипното издание спомага да се направи описание на графиката и правописа от времето преди Втората световна война, когато е бил в сила Дриновско-Иванчевският правопис, който обаче не е бил спазван стриктно от всички писатели.

ИЗЛОЖЕНИЕ

През Възраждането и в първите години след него липсва правописно единство в българската писменост. След Освобождението протичат унификационни процеси в българския език и се появяват различни предложения за правописна реформа. През 1899 г. е утвърден първият официален български правопис, наречен Дриновско-Иванчевски правопис, който се използва с малко прекъсване (и с малки промени) до 1945 г. (Андрейчин 1977: 166).

Най-важните особености на Дриновско-Иванчевския правопис, който е първият официално установен правопис на българския книжовен език, просъществувал до Отечествонофронтовската правописна реформа от 1945 г., са: запазване на еровите гласни в края на думите; запазване на буквите ю и я за отбелязване на мекоост пред гласните а, ъ у; мекоост пред гласната о се отбелязва с ъ; запазва се буквата ѝ; запазва се буквата џ; запазва се писането на буквата ѣ на етимологичното ѝ място; в глаголните окончания за I и II спрежение в 1 л. ед.ч. и в 3 л. мн.ч. се изоставя писането на носовки, а се приема да се пишат окончанията с буквите -а и -я (изключение: глаголът сѣ); членуване на съществителните имена от м.р. ед.ч. с пълен или кратък член според синтактичната служба; членуване на прилагателните имена в м.р. ед.ч. с морфема -иятъ или -ия; съществителните имена от мъжки и женски род в множествено число и прилагателните имена в множествено число се членуват с морфема -тъ; многосричните съществителни образуват форма за множествено число с окончание -и; наставка за образуване на отглаголни съществителни имена -не; представките без-, въз-, из-, раз- се пишат винаги с буквата з; в думите от чужд произход не се пишат двойни съгласни, напр. *програма* вм. *программа*; пише се ѣ в края на названията на месеците и в чужди лични имена (Русинов 1976: 187-188).

С Дриновско-Иванчевския правопис се установяват и две важни книжовни норми: *якане* според североизточните говори; изговор на групи *ѣр, ѣл/ръ, лѣ* според североизточните говори. Приема се също писане на меки окончания -я, -ят във формите за 1 л. ед.ч. и за 3 л. мн.ч. в сегашно време при глаголите от II спрежение и някои от I спрежение.

Да разгледаме как авторът Змей Горянин прилага тези правописни правила и книжовни норми в своята повест „Кнез Иван Кулин“.

1. В края на всички съществителни имена, употребени в цитираната повест, се пишат **ерови гласни** според етимологичната мекост.

Така например с буква **ъ** се отбелязва етимологично *твърда съгласна* фонема: ятаганъ, шумъ, Иванъ, братъ и мн. др.

С буква **ь** се отбелязва етимологично *мека съгласна* в следните случаи:

- в думи, образувани с наставката **-тел**: приятелъ, радетелъ, учителъ, управителъ, получителъ;
- в думи с наставка **-ар** за лица: байрактаръ;
- в думи от женски род с наставката **-ост**: хитростъ, крепостъ, радостъ, гордостъ;
- съществителни имена от мъжки род, завършващи на мек съгласен в старобългарски език: *день, конь, огнь, Димитровдень* и др.;
- съществителни имена от женски род, завършващи на мек съгласен в старобългарски език: *вестъ, кръвь, смъртъ, помощъ, нощъ* и др.;
- числителни имена: *седемъ, четиристотинъ, сто и шейстъ* (души) и др.

2. **Ятовата гласна** се запазва на етимологичното ѝ място, например: в корена на думите: голѣми дѣла, Бѣлоградчикъ, припѣва, дѣсницата, вѣра, снѣжни, свѣтлина, насѣдали, съсрѣдоточено, изрѣдко, човѣкъ, дѣдо, сѣче, грѣхота, цѣлува, мѣсто, Орѣшеч, цѣла и др. За съжаление няма как да знаем дали се е спазвало при четене правилото за ятовия преглас според североизточните говори.

Ятовата гласна се пише и в **определителния член за множествено число**, предимно на:

- съществителните от мъжки род, напр.: файтонитѣ, днитѣ, старцитѣ, конетѣ и др.;
- съществителните от женски род, напр.: нощитѣ, главитѣ, силитѣ, женитѣ и др.;
- прилагателните имена, напр.: другитѣ, конопенитѣ, жълтитѣ, бѣлитѣ и др.;

Примери: Днитѣ и нощитѣ сж еднакво тъмни въ затвора; Жълтитѣ пламъци отразяватъ удължениѣ отъ умора лица: тѣ сж бледи и нервнo изопнати. Но очитѣ горятъ.

Ятовата гласна се пише още, когато е основна гласна на формите за минало свършено време и за минало несвършено време, запазва се и в миналите причастия: **Видѣхте** ли, че по-лошо стана?; ...а майка му, ей тъй си **залинѣ** и **умрѣ**; ... по-другояче се живѣеше, като **ходѣха** по горитѣ; **Вървѣлъ** съ високо вдигната глава...; То свѣтлѣе в **обезумѣлия** градъ...

Ятовата гласна се среща и в морфемите за образуване на някои видове местоимения от въпросителните местоимения: неопределителни (**нѣ**:- **нѣкой**, **нѣкоя**, **нѣколко**, **нѣщо**), обобщителни (**всѣ**:- **всѣки**, **всѣкакъвъ**), показателни (**онѣзи**).

3. В корените на думите се запазва писането на т.нар. **голяма носовка**, напр.: *сждба; обкрѣжень, мждруватъ, лжчиге, бжде, пжть, пжтникъ, мжка, ржка, прекжсва, сжщото, тжжно, ржчикка, гължбъ, мжже*; Облакътъ се *сжжстѣява*.

4. В глаголните окончания за 1 л. ед.ч. и за 3 л. мн.ч. на глаголите от 1 и 2 спрежение в сегашно време не се среща знакът на голямата носовка, а се пише **-а/-атъ** или за означаване на мекост **-я/-ятъ** съобразно Дриновско-Иванчевския правопис, напр.: За всички *мисля*; А в котелчето *звѣнкать* сребърни парички; Другитѣ като *дойдатъ* ще *научать* какво сме говорили; Петко Казанджи и кнезъ Цоло *хвърлятъ* жълтички...; Тѣ *блестятъ* въ тъмното...; Ще *дойдатъ* низами, ще *наченатъ* да *безчестятъ*, да *колятъ*, да *палятъ* и да *грабятъ*; Тѣ *пиятъ* кафетата си...

Срещат се единични случаи, в които твърдото окончание е изместило мекото, под влияние на западния диалект: *Азъ вече пратихъ хора по селата, да кажатъ*

комуто трябва: женитъ и децата да прибератъ що **сваратъ** и да минатъ въ Сърбия.

Изключение от правилото за заместване на голямата носовка в глаголните окончания прави спомагателният глагол **съм** във формата за 3 л. мн.ч.: **сж**, пак според действащия правопис: – Е, добри **сж**, добри!

5. Употребата на групи **ър/ръ** и **ъл/лъ** е според източните говори: **върхове**; – Влизай, **Вълчо**, **вълци** да не те ядатъ; – Млъкъ, че е гръхота!

6. В повестта се срещат, макар и много рядко, думи с **редукция** на широките гласни без ударение според източните говори, напр.:... и свирка въ **куминитъ**.

7. В края на чужди лични имена и в названията на месеците се пише **й**: хаджи Агапий; Сега е юлий.

8. Представките **въз-**, **из-**, **без-** се пишат според установения правопис с буква **з**: ... ако **изшумоли** катеричка.; **безформено**, **беззвучност**, **изправя**, **разсмива**; Тъ се **въззема**тъ високо...

Употребата на представките **о-** и **у-** е немотивирана, поради което те се смесват: Иванъ Кулинъ се **опжтва** нататък, минава край низък храсталакъ и вижда два хубави файтона, запрегнати съ охранени коне.

Наблюдава се и замяна на буква **у** с буква **о** в корена на думата, напр.: Нивите **избояха** до поясъ...Това може би се дължи на свръхстарателност, като се има предвид, че писателят е роден в Русе, чийто говор се характеризира със силна редукция.

9. Формите за глаголните времена в повестта са установени, но при минало несвършено време се наблюдава непоследователност, напр.: ...да си бѣхъ стоялъ въ село и да **дълбаехъ** земята (форма на **-ех** при ударение на вътрешна сричка на глагол от 1 спр., както е днес); **Знаях** и аз. Ала момчетата нито **знаяха**, нито трѣбва да **знаятъ** (форми на **-ях** вм. на **-ех**: **знаех**, **знаеха**). Оттук и формата на миналото деятелно причастие, която се образува с **-я(л)**: **Знаяла** си била...

При глаголите преизказно наклонение е утвърдена категория за предаване на несвидетелско отношение на говорещото лице към глаголното действие, с установени форми, напр.: Правителството е измолило, дѣдо Иване, отъ султана да бѣде пощаденъ живота ти. Турскиятъ консулъ **обещалъ**. **Щѣли** само да те **държатъ** въ село. Свободенъ **щѣлъ** си да бѣдешъ. Само единъ пътъ в недѣлята **щѣлъ** си да **ходишъ** при каймакамина въ Ломъ...

В повестта се срещат форми на причастия и на деепричастие, които имат съвременен вид, напр.: подъ конопенитъ ризи сърдцата туптятъ, сякашъ сж голѣми часовници, **броящи** стѣпките на смъртъта; По улицата на малкото градче минаватъ мже, **върещащи се** от работа; Задъ файтонитъ се вдига облаче прахъ, което блести отъ **заязващето** слънце, като злато.

От последният пример се вижда, че формата за среден род на сегашно деятелно причастие се образува с окончание **-е**: **заязваще**.

Примери за:

- минало свършено деятелно причастие: Изъ **запустѣлата** чершия се носи грозна новина...;
- сегашно деятелно причастие и минало страдателно причастие: ...звучите на тропара, **долитащи** презъ **отворената** черковна вратичка...;
- деепричастие: Тъ шушукать... и **тръгвайки си**, повѣрватъ...
- Правописът на причастията на **-ал/-ъл** все още не е установен, напр.: Като **излѣзълъ** от затвора, **забягналъ** въ Влашко. **Отишълъ** при народнитъ хора и **се писалъ** хайдутинъ при хаджи Димитра. С него **миналъ** Дунава...

Освен това авторът се стреми да запази автентичността на речта на своите герои, затова в думите на отца се среща сегашно деятелно причастие на **-ающъ**: Во Йордане **крещающи** ся тебе Господи!..

10. Последователна е употребата на установената от Дриновско-Иванчевския правопис форма на отглаголните съществителни имена с наставка *-не*: Нъкаква черна костелива ржка стиска гърлото му до *задушаване*... ; Друго има въ това *скърцане*: нъщо подло...; ...бяга до *изнемощаване*...; Спира *чуруликането* си....

11. Въпреки че с Дриновско-Иванчевския правопис се установява окончание *-и* за многосричните съществителни имена в множествено число, то се наблюдават, макар и рядко, случаи, в които окончанието е *-е*, както в някои диалекти, напр.: Само втърътъ прегъва *клонетъ* на тополитъ...; Измамата има орлови *нокте*....Окончанието *-е* за множествено число в единични случаи се среща и при минали свършени деятелни причастия: Затова сме и *дошле*.

12. В разглежданата повест се наблюдават доста живи **падежни форми**. При съществителните имена от мъжки род за лица се срещат *винително-родителни форми*: – Дъда си Ивана ли чакашъ, Недке?; Той догонва хаджи Агапия...; ... били сж подъ стръхата на брата ми; – Бабо Димитро, единъ човѣкъ дири дъда Ивана.

В същото време има съществителни имена от мъжки род за лица, в същата позиция, но без да са в падежна форма, напр.: *Недка е изправена предъ вратата и гледа ту дѣдо Иванъ, ту госта*.

Рядко се използват дателни форми на съществителни имена от м.р. ед.ч.: Навѣрно би се помолилъ Богу и би му олекнало.

При местоименията падежните форми все още са в активна употреба, затова се срещат по-често. Примери: – *Васъ* търсятъ тия хора. *Тебе*, или бача Петка; *Кого* боли за България?; – Момчета, познавате ли *тогова* човѣка? (вин.падеж); – *И вамъ*, братя българи, добъръ вечеръ; *Всѣкому* спроти силитъ; *Всѣкому* е жално за живота...; *Кому* да се сърди? (дат. падеж); – *Съ нами* Богъ, отче! (творит. падеж).

13. Членуването на съществителните имена от м.р. ед.ч. се извършва с определителен член *-ът/-а* или *-ят/-я* според историческата мякост на думата и според нейната синтактична функция, като след мека съгласна фонема пълен определителен член се отбелязва с *-ътъ*, напр.: Уляга се *прахътъ*...; Да му прости Господъ грѣха!; *Управителътъ* не знае какъ да почне; *Огньътъ* догаря въ огнището; Ако му се разболѣе *конътъ*, ще дири през три каази хемикинъ, а ако му се разболѣе *аргатинътъ*, ще го набеди, че отъ мързелъ се преструва.

В дума в обектна позиция определителният член след мек съгласен се отбелязва с *-я*; след гласна фонема, независимо от синтактичната позиция – също с *-я/-ят*: *Боятъ* затихва неочаквано... Новъ наржчъ сжчки подхранва *огнья*; ... и да заварди *пътя* за Зайчаръ.

Среща се и неправилно членуване от гледна точка на синтактичната функция на съществителното име, напр.: *Хайдутина* мине презъ нъкое село...; ... *дюкяна* му по дни стои затворенъ; Шумъ се вдига на долу, кждето *пътя* се крие задъ една издатина.

14. Членуването на прилагателните имена, пълните форми на притежателните местоимения и редните числителни имена във форма за м.р. ед.ч. се извършва според Дриновско-Иванчевския правопис, с определителен член *-ия(т)*: *Тънкиятъ* сърпъ на месеца е забить...; ...дойде *царскиятъ* човѣкъ...; Сякашъ не е *сжциятъ* човѣкъ; И той *набожнятъ*, *върващиятъ*, чистосърдечно *молещиятъ* се, обръща погледъ не къмъ сивевата, а къмъ *плодния* черноземъ, окървавен и засаденъ съ човѣшки сърдца.

Има случаи, в които пълен и кратък член на определението се пишат не според правописното синтактично правило, напр.: Ала защо да не опита *трийсетъ* и *първиятъ* път? Сега дѣсното блюдо и на *неговиятъ* животъ ще натежи.

15. Особеност на синтаксиса на писателя е употребата на безглаголни изречения, характерни за народната реч, напр.: Дълги дни; Сега къмъ слънцето, къмъ свежия въздухъ, къмъ бѣлия Божи день; И пакъ на пътъ.

16. Характерна за езика на автора е употребата на обособени части, които са присъщи на обработената книжна реч, но явно по това време те не се отделят с пунктуационен знак при писане: От всички страни прииждатъ мъже *нарамили пушки, брадви и коси*; Главитъ имъ стърчатъ предъ конака *набучени на колове*; *Макаръ заморени* конашкитъ коне леко потеглятъ по пѣтя.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От направения преглед на графичните и правописните особености на повестта „Кнезъ Иванъ Кулинъ“ от Змей Горянин се стига до извода, че писателят се придържа стриктно към нормите и правописните указания на Дриновско-Иванчевския правопис. Наблюдават се единични отклонения, но тези колебания отдаваме на влияние на устната реч и на неустановеност на някои правила.

Въпреки опитите за нова правописна реформа през 1936 г., която да отстрани всички неточности и неустановености в правописа, от направения анализ на книгата на Змей Горянин, излязла от печат през 1936 г., личи, че Дриновско-Иванчевският правопис се е спазвал стриктно и е действал като единствен официален закон за българската писменост.

ЛИТЕРАТУРА

- [1]. Андрейчин, Л. Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977.
- [2]. Русинов, Р. История на новобългарския книжовен език. В.Търново, 1976.

За контакти:

Доц. д-р Яна Пометкова, Катедра по български език, литература и изкуство
Русенски университет „А. Кънчев“, Е-mail: pometkova@uni-ruse.bg